

Qiu Xinxia¹ , B. Ada¹ , L.T. Alimtayeva^{2*} ,

¹Minzu University of China, China, Beijing

²Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,

*e-mail: lazalim_72@mail.ru

STUDY ON THE MEANING CATEGORY OF TIME ADVERBS IN MODERN KAZAKH LANGUAGE IN DOMESTIC AND FOREIGN STUDIES

Time and space are fully embodied in all levels of language. Quantitative concepts closely related to human nature belong to adverbs from a lexical level. Adverbs closely connected with this concept written in the works of foreign scholars studying in Kazakh linguistics and Kazakh language are mentioned. Although the classification principle is the same in terms of semantics, it is proved that it also has particular characteristics.

In the works of most foreign scholars, we can clearly perceive that adverbs semantically regarded as a separate vocabulary-semantic group are classified in the grammatical category of "time" and tense. In Zhang Yisheng's "The Exploration of Adverbs in Modern Chinese" (2004), we learned that time adverbs are studied from the direction of functional grammar. In Kazakh linguistics, it is researched and systematized according to the categories of non-part-of-speech concepts. According to the experiment, there are certain differences in the selection and usage of language units among interviewees under cognitive conditions. The results concluded in this paper give further analysis. Firstly, time adverbs are divided into adverbs of time, frequency and sequence. Among them, adverbs of time can be further divided into adverbs of tense and adverbs of aspect; adverbs of frequency can be divided into high frequency, middle frequency, and low frequency adverbs; adverbs of sequence can be divided into adverbs of order and adverbs of repetition.

Generally speaking, the classification of time adverbs between Chinese and Kazakh scholars is similar, but there are differences in research directions.

Key words: Meaning Categories, adverbs of the time of the Kazakh language in foreign studies, aspectuality, frequency.

Чиу Шин шиа¹, Б. Ада¹, Л. Т. Әлімтаева^{2*},

¹Орталық ұлттар университеті, Қытай, Пекин қ.

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,

*e-mail: lazalim_72@mail.ru

Қазіргі қазақ тіліндегі мезгіл үстеулерінің жіктелісі отандық және шетелдік ғалымдар зерттеулерінде

Уақыт пен кеңістіктің көрінісі тілдің әр түрлі деңгейінде орныққан. Адам болмысымен тығыз байланысты мөлшер ұғымы лексикалық деңгейде үстеулердің еншісінде. Мақалада осы ұғымдармен тығыз байланысты үстеу сөз табының қазақ тіл білімінде және шетелдік қазақ тілін зерттеуші ғалымдардың еңбектеріне шолу жасалды. Семантикалық аспектіде топтастырылу қағидалары ұқсас болғанымен, ерекшеліктері бар екендігі анықталды.

Шетелдік ғалымдар еңбегінің көпшілігінде семантикасына қарай жеке лексика семантикалық топ ретінде танылатын мезгіл үстеулері "шақ" және аспектуалдық грамматикалық категориясының аясында қарастырылғандығына көз жеткіздік. Жаң Ишыңның «Қазіргі қытай тіліндегі үстеуді тану» атты еңбегінде мезгіл үстеулері функционалды бағытта қарастырылғаны зерделенді. Ал қазақ тіл білімінде кейінгі зерттеулер сөз табы емес ұғымдық категориялар тұрғысынан зерттелініп, жүйеленгені сипатталды. Тәжірибе жүргізу арқылы танымдық тұрғыдан жағдаяттар барысында респонденттердің тілдік бірліктерді іріктеу, қолдануында ерекшеліктер бар екендігі анықталды. Ол нәтижелер талданды. Ең бірінші, мезгіл, жиілік, реттік шамалары бойынша топтастырылғандығы сараланды. Мезгілді білдіретін үстеулерді өз ішінен шақ-райды білдіретін үстеулер және аспектуалдылықты білдіретін үстеулер; жиілікті білдіретін үстеу өз ішінен жоғары жиілік, орташа жиілік және төмен жиілік деп үшке; реттікті білдіретін үстеуді реттік және қайталау үстеулері деп танылатындығы сараланды.

Жалпы алғанда екі жақтың зерттеушілерінің топтастырулары ұқсас, ерекшеліктер зерттеу бағытына қатысты айрықшалатындығы анықталды.

Түйін сөздер: мезгіл үстеулері, қазақ тіліндегі үстеулер шетелдік ғалымдар зерттеулерінде, аспектуалдылық, жиілік.

Чиу Шин ши¹, Б. Ада¹, Л.Т. Алимтаева^{2*},

¹Центральный университет малых наций Китая, Китай, г. Пекин

²Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,

*e-mail: lazalim_72@mail.ru

Классификация наречия времени в современном казахском языке в отечественных и зарубежных исследованиях

Проявление времени и пространства укоренилось на разных уровнях языка. Понятие меры, тесно связанное с человеческой природой, на лексическом уровне относится к наречиям. В статье был представлен обзор места наречия в казахском языкознании и трудов зарубежных ученых – исследователей казахского языка. Выяснилось, что в семантическом аспекте принципы классификации совпадают, но есть и некоторые особенности.

В ходе анализа было выявлено, что в большинстве трудов зарубежных ученых наречия времени, признанные как отдельная лексико-семантическая группа, соответственно своей семантике, рассматриваются в рамках категории времени и аспектуальной грамматической категории. В работе Жан Ишын «Распознавание наречий в современном китайском языке» наречия времени рассматриваются в функциональном направлении. А в казахском языкознании они изучались и систематизировались с точки зрения понятийной категории. В ходе эксперимента было доказано, что с познавательной точки зрения у респондентов есть различия в подборе и использовании языковых единиц. Эти результаты были сопоставлены. В первую очередь, была проанализирована классификация по временным, частотным и порядковым величинам. Выяснено, что наречия времени делятся на две группы, обозначающие категорию времени и аспектуальности; наречия частотности подразделяются на высокочастотные, средней частоты и низкочастотные; наречия, обозначающие последовательность, делятся на порядковые наречия и наречия повторения.

В целом, было установлено, что исследователи двух сторон имеют аналогичную классификацию, которая различается только по направлению исследования.

Ключевые слова: наречия времени, наречия времени казахского языка в зарубежных исследованиях, аспектуальность, частотность.

Introduction

Adverbs refer to the different nature, the figurative, spatial, temporal, conditional, and quantitative states, and the signs of criticism of different movements/actions of an object.¹ They occupy an important position in the domain of lexical words. There are 1258 adverbs in the “Frequency Dictionary of Adverbs” of Kazakhstan, and approximately 740 adverbs in the “Kazakh-Chinese dictionary” compiled in China. There are a small number of Chinese articles that study Kazakh adverbs, mainly relating to grammatical features and covering the following discussion points:

1. Categorical features of adverbs

Adverbs generally do not have morphological changes.

2. Structural types of adverbs

Primarily basic adverbs, derived adverbs, and compound adverbs.

3. Semantic types of adverbs

Differences arise in related grammar books. For example, Shimin Geng (1999) divides adverbs into five categories: time, place, manner, degree and quantity. Dingjing Zhang (2015), however, divides adverbs into six types: time, frequency, place, range, degree and manner. Finally, D. Abdilashim and A. Awuhli (2014) divide adverbs into seven types: time, place, measurement, nature-state, degree, purpose and cause. The latter two classification methods are closest to the Kazakhstan form of adverb division. F. Orazbaeva and G. Sahydolda (2005) believe that adverbs are divided into eight types: time, place, measurement, nature-state, degree, purpose, cause and batch. *The Kazakh grammar* (2002) edited by the A. Baytursinov Language Institute has the same classification.

4. The problem of distinguishing adverbs from other lexical words

Furthermore, Dingjing Zhang (2015) views *ерте*, *тез*, *тәмен* to be adjectives, because they can be used directly as an attribute or predicate, and adverbs cannot; *биыл*, *былтыр*, *бүгін*, *ертең*,

¹ A. Ishahov, *Modern Kazakh language: Morphology*. Almaty: Mother Tongue, 1991, 333.

кеше, тәңертең are seen as time nouns, because they can be used as a subject, and adverbs cannot; while *соңында, оңшама, осылай* are viewed as pronouns, because they have the function of indicating and replacing, which adverbs do not. But S. Ysaev (2007) thinks these words should be classified as adverbs.

The study of time adverbs is mainly explored with regard to the group of all adverbs. In addition, time adverbs are mentioned in the grammatical categories of tense and aspect, but are not studied systematically in these categories.

A. Zhanabekova (2012) indicates that morphological words are the core defining features of tense, such as *-ды /-ді, -ған / -ген* and other suffixes, but it also has a close relationship with the vocabulary of a clause itself, that additionally determines varying time characteristics.

M. Zholshaeva (2010) believes that tense can be expressed by verb and non-verb lexical units. Non-verb vocabulary units include adverbs, imitative words, adjectives, numerals, pronouns, and function words. Among them, the proportion of adverbs is large. According to the type of repetition, Zholshaeva divided adverbs into four categories:

1. Non-systemic repetition, such as *оқта-текте, анда-санда*
2. Frequent movement repetition, such as *үсті-үстіне, жиі-жиі*
3. General repetition, such as *қайта-қайта, қайтадан, кезек-кезек*
4. Overall repetition, such as *арлы-берлі, ерсілі-қарсылы, олай-бұлай*

A number of Chinese scholars have echoed this ideology. R. Bayanad (2013) also believes that forms that express the meaning of time can be grammatical forms, such as additional components, function words and zero form. These forms can also be lexical constituents, for example *кешке, баяғыда*.

Dingjing Zhang (2015) suggests that the state of the action does not have to be grammatically defined; instead it may be expressed with lexical-syntactic devices, such as by using vocabulary that is adverbial or complementary.

In conclusion, it is of great significance to explore the different meaning categories of time adverbs. This paper will explore the classification by meaning of time adverbs according to their functions and semantic features.

Experiment

The questionnaire was made on the degree of recognition of time adverbs between Kazakh and

Han scholars. From the grammatical perspective of language, the difference of time adverbs as parts of speech between the literal meaning and the actual meaning in use has aroused our deep discussion. The following questions were asked to 50 interviewees:

1. Many Chinese scholars regard *бүгін* and *ертең* as time nouns because they have the grammatical attributes of nouns, which can be used as subjects, and can also be affixed to the possessive pronouns suffixes and case suffixes, for instance “*ертең*” in *еріншектің ертеңі бітпес* and *ертеңнен баста*. The main function of adverbs is to modify restricted verbs and adjectives, as a consequence they are not adverbs. What do you think of this opinion?

2. In addition to grammatical means, vocabulary can also express the concept of time. What lexical means and parts of speech do you often use when expressing the conduct, manner and method of action?

3. Among following words, which one is time-directional (pointing to the past, present, and future): *күндіз-түні, бірталайдан, өмірінше, or жаздай?*

4. What do you think *кейін, әлден, and ендігәрі* have in common?

A. Starting from the present and pointing towards the past

B. Taking the present as a boundary and pointing towards the present

C. Starting from the present and pointing towards the future

5. Among following words, which one has the highest frequency: *уақ-уақ, қашан да, зәуде, or әр кез?*

6. What do you think “*жылма-жыл*” mean, time period or frequency?

7. Apart from expressing the perfect aspect, what else tense can *әлдеқашан* express?

8. Which word indicates the moment: *жаздай, ертеде, өмірі, or дереу?*

By analyzing the answers given by the interviewees, we found that when they understand the world and the things that exist, they regard time and tense as one single concept, rather than dividing them into two concepts. On the basis of this questionnaire, the time adverbs are divided into adverbs of time, frequency and sequence from perspective of its meaning. The adverbs of time can be displayed on a one-dimensional time axis, showing the length and type of process; according to whether an adverb involves the past, present, or future of the event, or indicates the change of the process or character of the event in a specific time, we can further separate adverbs of time into tense and aspect. This article clarified that according to

the vector principle the moment of speaking is taken as the boundary, and based on the characteristic of time adverbs: some of tense adverbs represent the instant, which is called as the moment in the article; some of tense adverbs represent the continuation of action, which is called as the interval in the article, besides, it can be further divided into representing a long duration and a short duration. Time adverbs can also be divided into static and dynamic. Adverbs of frequency are dynamic, and show alternation and frequency characteristics within one unit of time, and according to the rate, they are divided into high, medium and low frequency. Adverbs of sequence express interrelation between events and the method of presentation. Moreover, according to whether the events in sequence are the same event or not, they are divided into order and repetition adverbs.

Results and discussion

Meaning categories of time adverbs

In the Kazakh language dictionary compiled in China, there are more than 200 adverbs with a meaning related to time, which account for about 27% of the total number of adverbs. Observing these time adverbs from the perspective of their lexical meaning and function, it can be seen that some words are time-oriented and can only be used at a specific time, such as *соңада* which indicates the past tense. Additionally, some time adverbs are not time-oriented, such as *жаздай*, which can be used in any tense, unless there is a specified context. Some time adverbs are static and some are dynamic. If you further subdivide the dynamic time adverbs, some words imply a meaning of frequency, some words suggest a slow or instant action, and some words imply an action taking place over a long time period. The “speaking time” of a clause is used as a reference point, and the distance of time adverbs with certain prolongation along the time axis varies; some have internal endpoints, while others do not.

Raihan Muhamedowa (2016) divides Kazakh time adverbs into four types: expressions referring to point of time, frequency, duration and temporal relations expressed by possessive-marked postpositions. This is similar to Randolph Quirk’s classification of English adverbial of time. Quirk (1985) divides adverbial of time into four types according to its function: position, duration, frequency and relationship. In addition, Yisheng Zhang (2004) divides Mandarin time adverbs into adverbs of time, frequency and sequence. Adverbs of time can be displayed on a one-dimensional time

axis, showing the length and process type. The adverbs of frequency communicate alternation and frequency characteristics within one unit of time, and the adverbs of sequence show the relationship between events and their method of presentation. Those classification of meaning of time adverbs can act as a reference to the semantic classification of Kazakh time adverbs.

Adverbs of time

Tense and aspect are two important grammatical categories related to verbs established by Western linguistic theory. According to whether a time adverb refers to the past, present, or future of an event, or indicates the change of process/character of an event in a specific time, we can divide adverbs of time into tense and aspect. The adverbs of tense are an example of the occurrence time and reference time being positioned in the same time axis. The adverbs of aspect emphasise the state or stage of an event. If we combine the above definitions, then overall the adverbs of time refer to adverbs which dictate the length and state of process of an event, within the time dimension. Many time adverbs have meanings that specify both tense and aspect, but the emphasis varies; some adverbs of time focus more on the tense, while also expressing the meanings of aspect, and are still known as an adverb of tense. On the other hand, some time adverbs focus on aspect, while simultaneously displaying meanings of tense; these are still adverbs of aspect.

1.1 Adverbs of tense

The system for the adverbs of time occupies a certain position on the time axis. According to the time length occupied, we can divide the adverbs of time into adverbs of interval and moment.

1.1.1 Interval

Interval refers to the distance between the beginning and the end of the position occupied by the event – which is defined by the adverb of time – on the time axis. Interval adverbs can be categorised into “long duration “ and “short duration “ adverbs, according to the distance between the beginning and the end of an event.

Long duration

Time adverbs will occupy a certain position on the time axis; similar to a vector in mathematics, they have both magnitude and direction. We place time adverbs on the axis according to their specific time meaning, and set the central point of the axis as the speaking time – or present tense – extending to the left for past tense, and to the right for future tense. The adverbs of time that express a longer period of time can be divided into five categories:

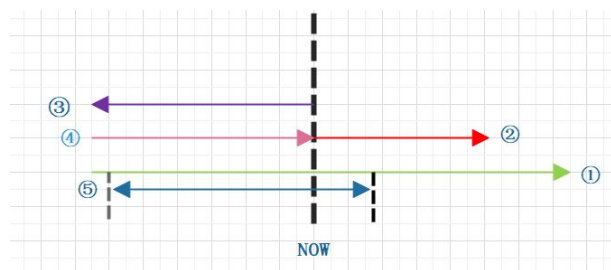

Figure 1

Words that imply “forever” (as shown by ① in Figure 1), can also be split into two sub-categories. One group of words includes the starting point of time but has an unknown end point, such as *қашаннан, бірталайдан, тугалы*. The other only emphasises permanence with no direction of time, such as *туғаннан бақи, өмір бойы*; these words highlight the total time, and time orientation is secondary.

Words that are time-oriented, starting from the present and pointing towards the future, for example, *кейін, әлден, ендігәрі, болашақта*, as represented by ② in Figure 1.

Words that are time-oriented starting from the present and pointing towards the past, for example, *баяғыда, бұрында, ілгеріде, әріректе*, as shown by ③ in Figure 1.

Words that are time-oriented taking the present as a boundary and pointing towards the present, for example, *ежелден, бұрыннан, ылғи, үнемі*, as portrayed by ④ in Figure 1.

ол *бұрыннан* атқа мінуді жақсы көреді.

He always liked to ride a horse.

жұмыс үстінде қабағы түйілген емес, *ылғи* күліп жүреді.

He never frowned at work, but smiled all the time.

Words that express a time period with no specific starting point. This may be a period in the past, present or future, for example, *күндіз түні, күні түні, жаздай*, as shown by ⑤ in Figure 1.

Біжікен қайтыс болғалы, *Ұлпанның күні түні*, әрине, жылаумен өтіп келеді.

After Biekeken’s death, Wulipan washed her face with tears all day.

Ұлттық құрамаға ілігуге бар күш жігерімді сарқып, *күндіз түні* тер төгіп жүрмін.

In order to enter the national team, I fought hard day and night and put in a lot of effort.

– Short duration

Emphasis on the recent. Time Adverbs which emphasise the recent are usually located near the

“speaking time”, in either the past, or the future. Similar to the words with a “period of time with no specific starting point” identified above, but with the additional meaning that an event has “recently” or “just” occurred, since/before the “speaking time”, as shown in Figure 2.

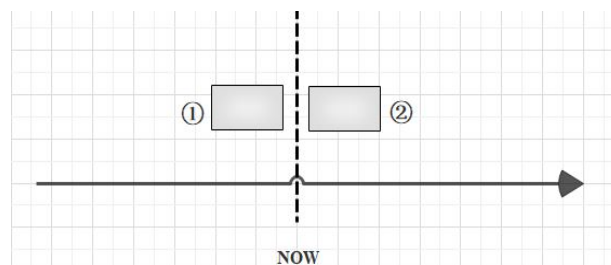

Figure 2

Words such as *жаңа, мана, бағана, әлгінде* could be represented by ① in the figure above; words such as *ұзамай, соңыр* could be represented by ②; and words including *жақында, жуықта, жуырда, беріреке*, could be represented by ①②.

Emphasis on the temporary, such as *әзірге, әзірше, қазірше, уақытша, бүгінше*.

бұл жұмысты *әзірше* қоя тұру керек.

This work will be released for the time being.

Emphasis on the instant, such as *ән сәтте, демде, лезде, қапияда, әудемде, қапелемде*. These words usually express that an event occurs “in an instant” or “in a very short time”.

жалғыз көзді дәу *демде* көзден ғайып болды.

The unicorn disappeared instantly.

Emphasis on the intermission, such as *әлтаман, әрі бері, әуір сәуір*. These words usually refer to an event that happens “for a while”.

ол *әлтаман* келсін.

Let him come after a while.

Emphasis on the moment, such as *кезінде, күнбе күн, жылма жыл, айма ай*.

Ол еңбекақысын *күнбе күн* алып тұрды.

He was getting paid day by day.

Emphasis on specific time, such as *түсте, кешке, азанда, ертеңілікте*. These words often indicate the exact time period that the action took place.

ол *азанда* үйден шыққалы бері әлі қайтып оралмапты.

He has not been back since he left home this morning.

Emphasis on the state, such as *алаң елең, алатаң, алагөбең, қызыл іңір, құланиектенген*

шақта, таң сәриде. These words have some meaning related to mimicry, expressing a meaning of time concept and state.

1.1.2 Moment

The moment refers to a time point where the start and end points of the position occupied by the adverb on the time axis are very close, with only a short/no interval in between. The difference between a short time and a sudden time is that the former emphasises the shortness of the time period, and the latter focuses on the close connection between the beginning and end of an action. A moment can be therefore categorised into “immediately following” and “suddenly happening”.

Immediately following, such as жалма жан, шартпа шұрт, қолма қол, дәлме дәл, іле шала, дереу

Нәзилаш қолма-қол тізім жасауға кірісті.

Najylash immediately began to make the form.

Suddenly happening, such as бірден, кенет, оқыс, тосыннан, төтеден, тұтқиылдан.

күн кенет бұзылды.

The weather changed suddenly.

1.2 Adverbs of aspect

In contrast to adverbs of tense, adverbs of aspect can be used to modify past events or to describe an ongoing situation. These adverbs are not concerned with the relationship between the time of occurrence and reference time of the event, but rather emphasise the state or process of the event. The adverbs of aspect can be separated into definite and indefinite according to the connection between the objective circumstance and the subjective cognition.

1.2.1 Definite adverbs of aspect

The definite adverbs of aspect indicate a definitive tense as well as expressing the aspect. There are primarily two situations:

Past Tense, such as әлдеқашан, бағана, бұрынырақта.

Ұйқысы әлдеқашан шайдай ашылған.

His sleepiness has long since vanished.

Here, “әлдеқашан” indicates the perfective aspect, and at the same time represents the past tense.

Future Tense, such as таң атар атпастан, кетер кепестен, келер келместен.

Келсең, қолма-қол: «Не шаруаң бар, айт!» деді де, аузынды ашар-ашпастан жоныңа бір салып қоя береді.

If you come, he will say, “Tell me, what’s up!” He’ll send you away before you can speak.

Here, “ашар-ашпастан” indicates an imperative aspect, while also representing the future

tense. This expresses the meaning “I’d like to open my mouth, but I haven’t opened my mouth yet”.

1.2.2 Indefinite adverbs of aspect

The indefinite adverbs of aspect refer to adverbs that can express aspect and tense at the same time, but the tense is uncertain. In general, when there is no clear identification of time in the sentence, they express the present tense. But if there are words in the sentence indicating past or future, the adverbs can also indicate the imperfective aspect, the perfective aspect and the continuous aspect. For example, *нақ, нақпа нақ, дәл, дәлме дәл, дөп* and other vocabulary units can represent the continuous aspect, and they also can be used in the past and present tenses.

Ол тура қазір есік алдында тұр.

He is standing outside the door now.

тура мен барған кезде жайын айтып жатыр екен.

I was just passing by when he was talking about his situation.

сен *дәл* сол уақытта ұйықтап жатасың, кешірек барсам бола ма?

You were sleeping. Can I come over later?

“*тура*”, “*дәл*” in the example above can be regarded as a continuation of the action and its ongoing status. This demonstrates how the ongoing action can be related to the past or present.

2. Adverbs of frequency

As the name implies, an adverb of frequency refers to the frequency of an event. *Frequency* is defined as “① the rate at which something occurs over a particular period of time or in a given sample; ② the rate per second of a vibration constituting a wave, either in a material, or in an electromagnetic field” (Oxford Dictionary of English, 2019). Obviously, the “frequency” in linguistics is based on definition ①. According to the number of occurrences per unit of time of the event, the adverbs of frequency are divided into high, middle and low frequency.

2.1 High Frequency

This includes *зәуде, әркез, қашан да, уақ -уақ, әрқашан*. Adverbs expressing high frequency and adverbs expressing a long time period can be extremely similar. In fact, they are expressions of time from a different angle after an event has been observed. However, even if the words describe the same objective event, their internal nature is not the same. Moreover, adverbs of time express a static or homogeneous process, which focuses on the length of time and

sequence; adverbs of frequency have a dynamic or heterogeneous process, which focuses on frequency and change. For example:

бұрыннан атқа мінуді жақсы көреді.

He loves to ride horses for a long time.

“*бұрыннан*” is static, and focuses on the length of time and succession.

ол *әрқашан* атпен жүреді.

He always rides a horse.

“*әрқашан*” is dynamic, and focuses on frequency and change.

2.2 Middle Frequency

For example, *әдетте, көбіне, күнде, дембіл дембіл, ыңғай, үнемі, ұдайы*.

Көбіне осы жолмен жүреді.

He usually goes this way.

Ұдайы соғып тұрады.

He often comes to sit at my house.

2.3 Low Frequency

This includes *айында, жылында, анда-санда, ара-тұра, ауық-ауық, оқта-текте, арагідік, оқтын-оқтын*.

Ол мектепке *жүі-жүі* кешігіп барады.

He is often late for school.

Ол мектепке *көбінесе* кешігіп барады.

He is usually late for school.

Ол мектепке *әдетте* кешігіп барады.

He is always late for school.

Ол мектепке *анда-санда* кешігіп барады.

He is occasionally late for school.

The scale of frequency in time adverbs is: *жүі-жүі, көбіне, әдетте, анда-санда*.

3. Adverbs of sequence

The sequence refers to the order and association expressed in the occurrence of two or more events within a unit of time. Adverbs of sequence are time adverbs that contain order semantics. The word *sequence* has two meanings; the first is order, where different events or sub-events occur in a sequence over time, such as firstly, secondly, or finally. The second meaning is repetition; if the events that occur in succession are the same, then the later events are said to repeat the previous events. This outlines the main difference between *sequence* and *repetition*: whether the events that occur in sequence are the same event. According to these definitions, sequential time adverbs can be further divided into two types: adverbs that express the meaning of order, and adverbs that express the meaning of repetition.

3.1 Order

Words that express the meaning “*at the beginning*”, for example, *басынан, алдымен, әуелі, алғашында, әдепкіде, басында, біріншіден*.

Words that express the meaning “*then*”, for example, *артында, бертін келе, екіншіден, енді*.

Words that express the meaning “*at the end*”, for example, *аяғында, ақырында, соңында*.

Бастабында күн нұры шұғыласын шашып, аспанда теңгедей бұлт жол еді, *кейітіннен* ауа райы кенеттен өзгеріп жаңбыр жауа бастады, *ақырында* қарға айналды.

At first, the sun was shining, there was no white cloud in the sky, then suddenly it began to rain, and finally it became snow.

The words “*бастабында*”, “*кейітіннен*”, “*ақырында*” reflect the sequence of events.

3.2 Repetition

For example, *екіншілей, екінші әрі, қайта, қайтадан, қайтара, қайта-қайта*.

Екінші әрі келуші болма.

Don't come again.

несше қайтара істеу

Repeat several times

Here, “*екінші әрі*” and “*екінші қайтара*” express the meaning of repetition.

Conclusion

This paper firstly discusses the feasibility of research into time adverbs, before dividing the adverbs into three categories according to their meaning and function: adverbs of time, frequency and sequence. The adverbs of time can be displayed on a one-dimensional time axis, showing the length and type of process; according to whether an adverb involves the past, present, or future of the event, or indicates the change of the process or character of the event in a specific time, we can further separate adverbs of time into tense and aspect. Adverbs of frequency show alternation and frequency characteristics within one unit of time, and according to the rate, they are divided into high, medium and low frequency. Adverbs of sequence express interrelation between events and the method of presentation. Moreover, according to whether the events in sequence are the same event or not, they are divided into order and repetition adverbs. To summarise, the following table represents the classification hierarchy of time adverbs in the modern Kazakh language.

Time adverbs	Adverbs of time	Tense adverbs	Interval	Long duration	Implying “forever”; Starting from the present and pointing towards the future; Starting from the present and pointing towards the past; Taking the present as a boundary and pointing towards the present; A period with no specific starting point
				Short duration	Recent; Temporary; Instant; Intermission; At the moment; Specific time; The state
			Moment	Immediately following	
				Suddenly happening	
		Aspect adverbs	The definite adverbs of aspect		
			The indefinite adverbs of aspect		
	Adverbs of frequency	High frequency			
		Medium frequency			
		Low frequency			
	Adverbs of sequence	Order			
Repetition					

References

- Ангус С. Oxford Dictionary of English. – Oxford University Press, 2019.
- Байанады Р. Қазіргі қазақ тілі етістігіндегі шақтың грамматикалық категориясы-форма мен мағына. – Орталық ұлттар университеті магистрлік диссертация, 2013. – 7-8 б.
- Диңжиң Жаң Қазіргі қазақ тілінің қолданылмалы грамматикасы. – Пекин: Орталық ұлттар университеті, 2018. – 280-282 б., 428-б.
- Әбділәшім Д., Ауғали А. Қазіргі қазақ тілі. – Пекин: Ұлттар, 2014. – 267 б.
- Әбікен Н. Қазақша-Ханзуша сөздік. – Пекин: Ұлттар, 2004.
- Жаңабекова А. Қазақ тіліндегі функционалды-семантикалық темпоралдылық категориясы. – Алматы: Елтаным, 2012. – 74 б.
- Жолшаева М. Қазақ тілінің функционалды грамматикасы. – Алматы: А.Байтұрсынұлы атындағы тіл білімі институты, 2010. – 184 б.
- Исаев С. Қазіргі қазақ тілі: морфология. – Алматы, 2007. – 320 б.
- Ишың Жаң Қазіргі Қытай тіліндегі үстеулерге зерттеу. – Шанхай: Шуелин, 2004. – 172 б.
- Қазақ грамматикасы: Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – А.Байтұрсынұлы атындағы тіл білімі институты. – Астана, 2002. – 362 б.
- Мұхамедова Р. Kazakh: A Comprehensive Grammar. – London: Routledge, 2016. – 256 б.
- Оразбаева Ф., Сағидолла Г. Қазіргі қазақ тілі: оқу құралы. – Алматы: Print-S, 2005. – 546 б.
- Рандолф Кюрк. A Comprehensive Grammar of the English Language. – London: Longman, 1985. – 481-482 б.
- Үстеудің әліпбилі-жиілік сөздігі. – А.Байтұрсынұлы атындағы тіл білімі институты. -Алматы, 2016.
- Шымын Гың Қазіргі қазақ тілі. – Пекин: Ұлттар, 1999. – 170 б.
- Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі: морфология. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 333 б.

References

- Abdilashim D., Augali A. Qazirgi qazaq tili. Pekin: Ulttar. 2014. 267 b. [Modern Kazakh Language.] (In Kazakh)
- Abuken N. Qazaqsha-Hanzusha sozdik. Pekin: Ulttar. 2004. [Kazakh – Chinese Dictionary.]
- Angus S. Oxford Dictionary of English. Oxford University Press. 2019. (In Kazakh)

- Bayanady R. Qazqirgi qazaq tili etistegindegi shaktyn grammatikalyk kategoriasy. Forma men magyna. Ortalyk ulttar universiteti magistrlik dissertasiyas. Pekin: Ortalyk ulttar. 2013. 7-8 b. [The Tense Grammatical category of Verb in Modern Kazakh Language – Form and Meaning.] (In Kazakh)
- Dingjing Zhang. Qazirgi qazaq tilinin koldanylmaly grammatikasy. Pekin: Ortalyk ulttar universiteti. 2018. 280-282, 428 b. [Practical Grammar of Modern Kazakh Language.] (In Kazakh)
- Isaev S. Qazirgi qazaq tili: morfologia. Almaty, 2007. 320 b. [Modern Kazakh Language.] (In Kazakh)
- Muhamedowa R. Kazakh: A Comprehensive Grammar. London: Routledge, 2016. P. 256.
- Orazbaeva F., Sahydolda G. Qazirgi qazaq tili: oku kuraly. Almaty: Print-S, 2005. 546 b. [Modern Kazakh textbook.] (In Kazakh)
- Qazaq grammatikasy. Ahmet Baytursinov atyndagy til bilimi instituty. Astana, 2002. 362 b. [The Kazakh grammar.] (In Kazakh)
- Randolph Quirk. A Comprehensive Grammar of the English Language. London: Longman, 1985. P. 481-482.
- Shimin Geng. Qazirgi qazaq tili. Pekin: Ulttar, 1999. 170 b. [Modern Kazakh Language.] (In Kazakh)
- Usteudin alipbili-juilik sozdigi. – Ahmet Baytursinov atyndagy til bilimi instituty. Almaty, 2016. [Alphabetical-Frequency Dictionary of Adverbs.] (In Kazakh)
- Yisheng Zhang. Kazirgi kitai tilindegi usteulerge zertteu. Shanghai: Shuelin, 2004. 172 b. [Exploration of modern Chinese adverbs.]
- Yshahov A. Qazirgi qazaq tili: morfologia. Almaty: Ana tili, 1991. 333 b. [Modern Kazakh language: Morphology.] (In Kazakh)
- Zhanabekova A. Qazaq tilindegi funksionaldyk-semantikalyk temporaldylyk kategoriasy.- Almaty: Eltanym. 2012. 74 b. [Category of Functional-Semantic Temporality in the Kazakh Language.] (In Kazakh)
- Zholshaeva M. Qazaq tilinin funksionaldy grammatikasy. Almaty: Ahmet Baytursinov atyndagy til bilimi instituty. 2010. 184 b. [Functional Grammar of the Kazakh Language.] (In Kazakh)

3-бөлім
МӘДЕНИЕТ

Section 3
CULTURE

Раздел 3
КУЛЬТУРА

Р.К. Койлыбаева* , **М.А. Жунисова**

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ.,
*e-mail: 007_raushan@mail.ru

ҰЛТ ЕРЕКШЕЛІГІН КӨРСЕТЕТІН ОТБАСЫЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР

Мақалада жалпы отбасылық құндылықтардың маңыздылығы сипатталады. Сонымен қатар, отбасылық өмірде отбасы мүшелерінің әрқайсысының қадір-қасиетіне тоқталып, бала тәрбиесіндегі ата-ананың басты міндеті мен отбасындағы рөліне сипаттама береді. Қазақ отбасына тән басты құндылықтар ұлттық құндылықтарға негізделі отырып жүзеге асатыны және отбасындағы тәрбиенің қоғамға әсері қарастырылады. Отбасындағы басты құндылық – ұрпақ тәрбиесі екені баршамызға түсінікті, сол ұрпақ тәрбиесінің өзі жалпылама қарастырылып және сол тәрбиенің өзі бірнеше шағын құндылықтардан тұратынын көрсетеді. Аталмыш тақырыпқа жалпы сараптама жасай отырып, отбасы құндылығы ұғымына анықтама берілген. Отбасы – негізгі тұлға қалыптастырушы болып табылады. Отбасында әр баланың жеке тұлға болып қалыптасуына септігін тигізетін қайталанбас бейнесі құрылады. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдер отбасылық тәртіптің қалыптасуына дәйекті негіз бола алатыны анықталып, отбасының негізгі функционалдық параметрлері көрсетіліп, отбасылық құндылықтар тұжырымдалып, талданған. Қазақ халқына тән салт-дәстүрлер, мақал-мәтелдер өздігінен тәрбиелік мән бермейтіні анық, отбасында ата-ананың сол айтылған ой мен ұстанымдарды өздері ұстана отырып үлгі болған жағдайда ғана маңыздылыққа ие болады. Әрбір мақал-мәтел, салт-дәстүр дұрыс орнымен қолданылған жағдайда өскелең ұрпақ үшін тамаша өнегеге толы сабақ болатыны анық.

Түйін сөздер: отбасы, отбасы мүшелерінің рөлі, отбасылық құндылықтар, отбасылық дәстүрлер, өскелең ұрпақ тәрбиесі, отбасы денсаулығы, қазақ халқының қонақжайлылығы.

R.K. Koilybayeva*, M.A. Zhunisova
Abai Kazakh National Pedagogical University,
Kazakhstan, Almaty,
*e-mail: 007_raushan@mail.ru

Family values reflecting the specifics of the nation

This article describes the importance of family values. Also highlighting the merits of each family member in family life, describes the basic obligations of parents in the upbringing of children and their role in the family. Considers the basic values inherent in the Kazakh family, which are realized on the basis of national values and the impact of family education on society. We all know that the main value in the family is the upbringing of the young generation, accordingly considers generically the upbringing of the young generation and shows that the upbringing itself consists of several small values. Analyzing this topic, article defines the concept of family values. The family is the main teacher of personality. It is in the family that a unique image of each child is created, creating him as a person. On the basis of Kazakh proverbs, the process of forming a family structure is consistently justified, the main functional parameters of the family are highlighted, family values are formulated and listed. Customs and traditions, proverbs, sayings inherent in the Kazakh people do not have an educational effect on their own, but they have educational effect under conditions where parents follow them as personal example in the family, support the principles and ideas expressed in them. Each saying, proverb, custom, at the correct application become a fine, instructive moral lesson for younger generation.

Key words: family, the role of family members, family values, family traditions, upbringing of young generation, health of family, hospitality of the Kazakh people.

Р.К. Койлыбаева*, М.А. Жунисова

Казахский национальный педагогический университет имени Абая,

Казахстан, г. Алматы,

*e-mail: 007_raushan@mail.ru

Семейные ценности, отражающие специфику нации

Данная статья описывает значимость семейных ценностей. Выделяя достоинства каждого из членов семьи в семейной жизни, описываются основные обязательства родителей в воспитании детей и их роль в семье. Рассматриваются основные ценности, присущие казахской семье, основываясь на национальные принципы, и влияние воспитания в семье на общество. Всем нам известно, что главная ценность в семье – воспитание подрастающего поколения, соответственно рассматривается обобщенно воспитание подрастающего поколения и показывается, что само воспитание состоит из нескольких малых ценностей. Анализируя данную тему, в статье дается определение понятию семейных ценностей. Семья есть главный воспитатель личности. Именно в семье создается неповторимый образ каждого ребенка, творящий его как личность. На базе казахских пословиц последовательно обосновывается процесс формирования семейного уклада, выделены основные функциональные параметры семьи, сформулированы и перечислены семейные ценности. Обычаи и традиции, пословицы, поговорки, присущие казахскому народу, оказывают воспитательное воздействие не сами по себе, а при условии, если родители личным примером в семье соблюдают, поддерживаются принципов и идей, выраженных в них. Каждая поговорка, пословица, обычай при правильном применении становятся прекрасным, поучительным нравственным уроком для подрастающего поколения.

Ключевые слова: семья, роль членов семьи, семейные ценности, семейные традиции, воспитание подрастающего поколения, здоровье семьи, гостеприимство казахского народа.

Кіріспе

Халқымызда: «Ел боламын десең, бесігіңді түзе» – деген мақалдың астары тереңде! Мықты, қалыптасқан ел болу үшін, ең алдымен кішігірім мемлекет саналатын – отбасының берік болуы, сол отбасында бала тәрбиесін ата-бабамыздан қалған құндылықтармен ұштастыру, бала бойында ата-анаға деген ерекше құрметті, ықыласты дамыта білу маңызды. Отбасы – ұлттық құндылықтар мен ұлттық тәрбиенің бастауы. Отбасы – жүрегі бір, тілегі бір адамдар тобынан тұратын қоғамның маңызды бір бөлігі. Қазақ халқы үшін отбасы – оттың басы, жылулықтың бастауы деген ұғымды берген. Әрине, отбасынан алатын жылулық пен мейірімді дүниенің басқа кереметтерімен салыстыруға келмейді. Отбасы – бір-бірін түсінетін екі жанның некесін қиюы арқылы қалыптасатын, ананың – мейірімінен, әкенің – тәлім-тәрбиесінен тұратын шағын орта.

Әр отбасының өзіне тән ережелері мен тәртібі болады. Сол ережелер мен тәртіп, ұлттық құндылықтар негізінде жүзеге асады. Қазақ отбасының басты құндылықтарына – ауызбіршілік, мейірімділік, сүйіспеншілікті жатқызар едік. Ауызбіршілік болған жерде отбасының түтіні мәңгі түтеп тұратыны, қандай жағдайды болмасын еңсеретінін білеміз.

Отбасы – бұл ерлі-зайыптылар (әке-шешесі) некесіне, олардың балалары мен басқа қандас туыстарының рухани байланысына, тұрмыстық және моралдық жауапкершілік ортақтығына негізделген қоғамдастық (Арғынбаев, 1975:130)

Отбасы – өзіне ғана тән заңдары бар шағын мемлекет іспеттес. Сол шағын мемлекеттің гүлденуі, тату-тәтті өмір сүруі отбасы мүшелерінің барлығына тәуелді. Отбасы іргетасы – отбасындағы әр мүшенің орнымен қаланады. Ата-ананың орны қашанда жоғары тұрады.

«Қазақстан-2030» бағдарламасында: «Әкелер мен аналардың, аталар мен әжелердің өз балалары мен немерелері алдындағы жауапкершілігін күнделікті есте ұстауға тиіспіз. Біз өз балаларымыз бен немерелерімізді сонау алыс болашақта, олар біздің жасымызға жеткен кезде қандай күйде көргіміз келеді...» – дей келе, жас ұрпақ тәрбиесінің маңыздылығын көтерген. (Назарбаев, 1998:90). Әрине, отбасындағы тәрбиені ешқандай орта бере алмайтындықтан және бала қай кезде болмасын өзінің ата-анасына қарап бой түзеп өсетінін білген дана халқымыз отбасылық қарым-қатынасқа аса мән берген. Атасы мен әжесінің өсиет-өнегесімен сусындаған, әкесі мен анасының жылулығын сезініп өскен баланың тәрбиелі, өнегелі, көпшіл, әрі мейірімді болып өсетінін айтпасақ та түсінікті.

Тәжірибе

Қазақ отбасының негізгі құрамы ата, әже, әке, ана, балалары (ұлдары мен қыздары) сияқты отбасы мүшелерінен тұрады. «Қарты бар үйдің қазынасы бар» – демекші, отбасында көпті көрген қарттары болса, ол үйден қашанда ұлттық тәлім-тәрбиенің басыңқылығын байқаймыз. Отбасында ата мен әже балаларына жақсы мен жаманды ажыратуда жол көрсетіп, өздерінің көрген білген тәжірибелерімен бөлісіп отырған.

Психолог Э. Фроммның тұжырымдамасына сәйкес, ананың және әкенің махаббаты табиғаты, генезисі және көріну формасы бойынша бір-бірінен ерекшеленеді және баланың тұлғалық дамуында әртүрлі әсер етеді. (Исаева, 1997) .

«Әке – баланың қорғаны» – демекші, қазақ отбасында әкенің алатын орны жоғары. Әке – отбасының тірегі, қамқоршысы, отбасының камын жасайтын басты адам. (Садырбайұлы, 2012: 230). Әке мектебінен тәлім-тәрбие алған бала, ұлтына да жанашыр, қамқор болатыны мәлім. Халқымызда әкені құрмет тұтып, әкені – асқар тауға теңеуі бекер емес. Әкенің ұл баланы шыңдау мақсатында ұлға деген тәрбиесі қатал болатын болса, қыз баласына деген махаббаты ерекше болады. Әкенің қатаң ережелеріне бағынған ұл ешқашан қателеспейтіні анық, ал досындай еркелеп, сыйласып өскен қыз бала, ертең тұрмысқа шыққанда өзінің қылықты мінезімен барған жерімен тіл табысуы да жеңіл болатыны анық. Осыған орай, әкелер де ұл-қыздарына үлгі болуға тырысатын болған. Отбасындағы әкенің мәртебесін түрлі шығармалардан, өлең жолдарынан оқитынымыз да рас. Әке мәртебесін біз төмендегі Абай жолы романынан алынған мысалдан анық көруімізге болады: – *Әй, шырағым балам, әуелі аржағыңда әкең тұр. Сәлем бер! – деді.* (Әуезов, 2004: 365). Бұл мысалда, ана мен бала арасындағы тілдесудің көрінісі сипатталады. Анасы баласына *«әуелі аржағыңда әкең тұр»* – деу арқылы баласына әкесімен бірінші кезекте амандасу керектігін айта отырып, қазақ халқында ер адамның отбасындағы мәртебесі қашанда жоғары тұратынын көрсеткендей. Сонымен қатар, қазақ отбасында аналарымыз: – *Балам, әкеңмен ақылдас! – Әкеңді тамаққа шақыр! – Әуелі, әкең асты бастасын!* – деу арқылы, қай кезде болмасын өзінің балалары алдында ер адамның мерейін үстем етіп, беделін арттырып отырған.

Жанұяда ананың орны өзінше ерекше. Халқымызда аналарымызды *от-анасы* деп

атауы да тегін емес. Әке – отбасы тірегі болса, ана – отбасының жүрегі. Отбасындағы жылулық, мейірім және отбасының берекесін ұстап тұруда аналарымыздың орны ерекше. Ана – отбасының ұйытқысы. Көбінесе, отбасында балалар әкенің қатаң ережелері мен тәрбиесіне бағынатын болса, ана мейірімін көру арқылы қамқорлықты түсінеді. Ананың ақ сүтімен бала бойында адамгершілік, ар-ұят сияқты жақсы қасиеттер дариды.

М.Д. Шағырбаева өзінің еңбегінде: «Қазақтың халық педагогикасында әйел – отбасы өмірінің тұтқасы, рухани демеушісі, тәлімгері, перзент тіреніші, ұрпақ жалғастыратын құдыретті күш деп танылған. Олардың адамгершілік болмысы, мейірімі, ұлттық ар мен ұяттың өлшемі, намысы саналған (Шағырбаева, 2010).

Отбасылық құндылықтардың алтын дінгеі – ол ана. Ана ұлттық құндылықтарды өсіріп отырған ұрпағына жеткізуші, бала тәрбиесіндегі басты адам болса, ал әке – сол отбасының қорғаны болып табылады. Отбасында тек жақсы қасиеттерді бойына сіңірген ұрпақ, ертең еліне де адал, жанашыр азамат болатыны анық.

Отбасының берік болуы үшін отбасында бала болуы маңызды. «Балалы – үй базар, баласы – жоқ үй ку мазар» – деген халқымыздың мақалы тектен-текке айтылмаса керек. Себебі, халқымызда отбасы бақытын – бала сүюмен байланыстырған. Бала – отбасының ұйытқысы, ата-ананың арасын байланыстыратын негізгі көпір болып табылады. Сондықтан да, некенің берік болуы да отбасында баланың болуына байланысты болған. Бала – әрі ұрпақ жалғасы, әрі ата-ананың көз қуанышы.

Әр халықтың өзіне тән ұлттық ерекшеліктері мен құндылықтары болады және сол құндылықтардың жеке отбасы қалыптасуында, бала тәрбиесінде қолданылып, ұрпақтан-ұрпаққа тарайтынын білеміз. Қазақ отбасы тәрбиесінің де өзіне ғана тән ерекшеліктері, халықтың ұлттық құндылықтарына негізделеді. Әр отбасында некені сақтау, дінге берік болу, ұрпақ жалғастыру, балаларға дұрыс тәрбие беру деген сияқты дәстүрлі отбасылық құндылықтар ортақ болады. Бұл құндылықтарды әр отбасы өзінше ұстанады.

Отбасылық құндылықтар – адамдар қауымдастығының некелік – ата-аналық – туыстық байланысқан, бірегей бірлескен іс-әрекетінің негізіне жататын объектілер және олардың мәнінің жағымды және жағымсыз көрсеткіштері, объектілердің адамзаттың өмір-тіршілік саласына, қызығушылығына, сұраныстарына, әлеу-

меттік қарым-қатынастарына тиістілігі (Нишанбаева, 2019: 192).

Құндылық – жақсылық пен жамандықты ажыратудың мәні, адамгершіліктің аса жоғары деңгейі деуге болады. Біз өз тарапымыздан, отбасы құндылықтарының төмендегідей құрылымын қарастырғымыз келіп отыр.

1-сурет

Неке беріктігі – халқымызда әр шаңырақ неке кию арқылы көтерілген. Неке қиып көтерілген шаңырақтың ғұмырлы болатынына ата-бабамыз да сенген, әрі сол ұстаным әлі күнге дейін сақталуда. Некенің берік болуы үшін отбасында ерлі-зайыптылардың өзара түсінісуі, екеуара сыйластығы өте маңызы фактор болып табылады. Сонымен қатар, қандай жағдай болмасын бірін-бірі қолдауы, бір-бірімен қарым-қатынасқа түсу барысында сабырлық танытуы, балаларының алдында үлгілі бола білуі некенің берік, отбасының бақытты болуына септігін тигізеді.

Тектілік – адам бойындағы қандай қасиеті болмасын, соның барлығы ата-бабасының қанымен берілуі деуге болады. «Текіден текті ұрпақ тарайды», – деген сөз бекер емес. Тектіліктің мәні – өзінің шыққан тегін білу, жеті атасын жақсы тану, сол ата бабасына тағзым ету дегенді білдіреді. Халқымыз салауатты өмір салтына аса мән берген халықтың бірі, оның себебі жеті атаға дейін қыз алысып, қыз беріспеген халықпыз. Мұның өзі, халқымыздың қаны таза, жаны таза тектілердің ұрпағы екенінің көрсеткіші.

Талқылау

Отбасындағы басты құндылықтардың бірі – *ұрпақ тәрбиесі*. Қазақ отбасындағы бала тәрбиесін ұл тәрбиесі, қыз тәрбиесі деп же-

ке-жеке мән беріп қарауы да оның өзіндік ерекшелігінің бірі. Отбасының үлкен мүшелері, яғни ата-әже, ата-ана ең әуелі өз ұрпақтары алдында көпті көрген, халық даналығымен сусындаған, басқаларға үлгілі екендігін көрсете отырып тәрбиелеуге тырысқан. Ұлдарды мықты, адал, намысқой қылып тәрбиелеу мақсатында әкелері тәрбиелеп, қаталырақ ұстаған болса, ал қыз баланың тәрбиесі аналардың еншісінде болған. Қызға, анасы ақылмен, мейіріммен жол сілтеп отырған. Жоғарыда, айтып өткеніміздей әкенің де қыз балаға ықыласы ерекше болған, қыз баланың тәрбиесі қатаң емес дегеніміз, қыз баланы бетімен жіберу дегенді білдірмеген, қыз – сол әулеттің намысы, тіптен елдің намысы саналып барынша әдептілікке, адалдыққа жан-жақты тәрбиеленген. Отбасында ана мен қыз баласына деген қамқорлық болмаған жағдайда отбасының үлгілі, өнегелі отбасылар қатарынан болуы мүмкін емес. Ұрпақ тәрбиесі – қай кезде болмасын елдің жойылып кетпей ел болып қалуы үшін маңызы жоғары. «Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды-дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады!», – деп Абай атамyz өзінің 19-шы қара сөзінде айтпақшы, адам басқалармен тығыз байланыс орнату арқылы, солардан көрген, білгенін үйрену арқылы ғана дамып, жетіледі (Құнанбаев, 2007: 160). Ұрпақ тәрбиесінің өзі бала бойында: *үлкенге құрмет, адамгершілікке үйрету, әдеп тәрбиесі, салауатты өмір салтын ұстану, сана-сезім деңгейін өсіру, еңбекке баулу* сияқты қасиеттерді дамытудан тұрады. Әрине, саналы ұрпақ тәрбиелеуде бұл қасиеттердің барлығы ата-ана бойынан табылуы тиіс. Ата-ана осы қасиеттерді ұстанған жағдайда, баланы оқытудың қажеті де шамалы, себебі бала отбасында көрген-түйгенін жасайтыны анық.

«Ислам дінінде баланы әдепті, көргенді етіп тәрбиелеу – ата-ананың ең негізгі міндеттерінің бірі. Ата-ана баланы жөнге салуда байыптылықты ұстанып жеңілден қиынға, жұмсақтықтан қаттылыққа, кешірімділіктен қаталдыққа қарай тәсіл қолдануы қажет» – деп айтылған екен. Яғни, бала қателескен жағдайда ата-ананың сабырлы әрекет етуі маңызды. (Бағашар, 2011:228).

Отбасы тәрбиесіндегі *үлкенге құрмет көрсету* қағидасы кез келген қазақ отбасының басты ұстанымы десек артық айтпас едік. Үлкен кісілердің алдын кеспеу, сөзін бөлмеу, төрден орын беру, алдымен үлкен кісілердің батасын

алу әрбір шаңырақта жүзеге асатын тәрбие баптауы болып табылады. Бірнеше автордың еңбегімен жазылған, «Мәңгілік ел» кітабында: – *Жас ұрпақтың ақыл-есінің, мінез-құлқының қалыптасуы өскен ортасының өнегесі мен алған тәрбиесіне байланысты*, – деп жазылған екен (Пірәлиев, Қасымбеков, Жампеисова, 2015:336). Әрине, бұл сөздермен келіспеу мүмкін емес. Жас ұрпақтың дұрыс қалыптасуы, алған тәрбиесі мен сол ұрпақты тәрбиелейтін топқа тікелей байланысты.

«Адамның адамишылдығы – ақыл, ғылым, жақсы ата, жақсы ана, жақсы құрбы, жақсы ұстаздан болады» – деп Абай Құнанбайұлы атамыз айтпақшы, адамның бойындағы адамгершілік сияқты асыл қасиет жанұяда ата-ананың өсиет-өнегесімен бала бойына даритыны анық. *Адамгершілік тәрбиесі* – мақсатқа негізделген көзқарасты, сенімді, парасатты мінез-құлық дағдылары мен әдеттерді қалыптастыруға және адамгершілік сезімді, ұлттық сананы, қарым-қатынасты дамытуға, жалпы адамзаттық құндылықты тиімді пайдалануға бағытталған жалпы адамзаттық тәрбиенің құрамдас бөлігі (Бим, 2002:528).

Адамгершілік – адамның ең асыл қасиеті, әр адамның бойынан табылуға тиіс қасиет. Бұл қасиет адамдардың өзге адамдармен қарым-қатынасы кезінде әр айтқан сөзіне, әр істеген іс-әрекетіне мән беруі. Кез келген мәселеде дұрыс шешім шығару, әділ болу дегенді білдіреді. Әрине, бала тәрбиесінде адамгершілікке үйрету ең маңызды істердің бірі және қазақ отбасында қалыс қалмайтын тәрбиелеу түрі деуге болады.

Балаларды адамгершілікке тәрбиелеуде ұлттық педагогика қашанда халық тәрбиесін үлгі ұстайды. Ал адамгершілікке тәрбиелеудің бірден-бір жолы – осы іске көзін жеткізу, сенімін арттыру. Осы қасиеттерді балаға жасынан бойына сіңіре білсек, адамгершілік қасиеттердің берік іргетасын қалағанымыз (Аймауытов, 2008: 38-43).

Әдеп тәрбиесіне келетін болсақ, ол-әр отбасының өз ұрпағын кез келген ортада өзін-өзі дұрыс ұстай білуге үйретуі. Әдемі сөйлеу, дұрыс киіне білу, өзін-өзі күтуді үйрену – әдептіліктің белгілері. Күнделікті ауызекі сөз барысында қоланылатын: *Әдеп сақтау, әдептен озбау, әдеп көрген* сынды фразеологиялық тіркестердің мағынасы: Отбасында дұрыс тәрбие алған, үлгілі, ибалы дегенді білдіріп, тағы да отбасындағы тәлім-тәрбиенің маңыздылығын көрсетеді.

Салауатты өмір салтын ұстануға тәрбиелеу қазақ қоғамында сонау ата-бабамыздың заманы-

нан қалыптасқан. Көкпар тарту, бәйге, алтыбақан, асық ойнау, күресу сияқты халқымыздың ұлттық ойындары салауатты өмір салтын ұстанудың тиімді жолдары болған. Себебі, бұл ойындардың барлығы дене қимылын қажет етумен қатар, жастарды артық зиянды нарселерге әуестенуден сақтаған десек артық болмас. Салауатты өмір салты-денсаулықтың басты кепілі. Елдің жойлып кетпей қалуы, ұрпақ жалғастығы екені анық. Сол ұрпағымыздың денсаулығы мықты болуы үшін де, әрі еліміздің болашағы жарқын болуы үшін де жас ұрпақты салауатты өмір салтына үйрету аса маңызды. Отбасында балаға зиянды заттарды, яғни шылым шегудің, алкоголь тұтынудың, денсаулыққа зиянды улы заттарды қолданудың дұрыс еместігін құлағына құйып өсірген абзал. Оның орнына денсаулығын шынықтырып, көбірек қозғалудың тиімділігін айтып отырған абзал. Әрине, жоғарыда айтып өткеніміздей балаға үйретуден бұрын ата-ана өздері салауатты өмір салтын ұстанып, зиянды нәрсені қабылдаудан аулақ болған жағдайда ғана, бала отбасында көргенін жасайтыны анық.

Сана-сезім деңгейін өсіру – баланың білім деңгейін өсіру дегенді білдіреді. Махмұд Қашқари сынды әйгілі ғалымның: *«Ұлым саған айтайын өсиетін дананың: Білімдіні таны да, соңынан ер, қарағым»* – деген накылының кез-келген адамның жаңа білім алуға деген құлшынысын арттыратыны сөзсіз. Қай кезде болмасын, ата аналар балаларына дұрыс білім беруге талпынған. Балаларды біліммен сусындату, отбасында дұрыс бағыт-бағдар беру, балаларға ой салатын ата-бабамыздан қалған өсиет-өнегеге толы ұлағатты сөздерді жиі айту балалардың сана-сезімінің жоғарылауына септігін тигізеді анық.

Бала күнімізде ата-әжем: *«Еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тіленбей»* – деп жиі айтатыны есімізден шыға қоймағаны рас. Балаларды *еңбекке баулу* арқылы ғана жауапкершілікке үйретуге болады. Отбасында үй тірлігіне көмектесіп анасының іс-әрекетін қайталаған қыздар, әкесінің тыстағы жұмыстарына қолқабыс етуді үйренген ұлдар ертең еліне де пайдасы тиер, ұлтына жанашыр азаматтар болатынын сеніммен айта аламыз. Сондықтан да, халқымызда баланы еңбекке баулып өсіруге тырысқан. Еңбектеніп үйренген бала өз өзіне сенімді, қандай жұмыстың басы шықса да қиналмай алып кететіні анық. Сонымен қатар: *«Еңбексіз тапқан мал бекерге кетер»* – деген мақалдың да жиі қолданылатынын білеміз. Бұл мақалды естіп өскен ұрпақ ата-анасының тапқан-таянғанын ішіп-жеп отыратын

жалқау болмайтыны анық. Отбасында ата-аналар немесе үлкен кісілер осы мақалды қолдану арқылы жас ұрпаққа әр нәрсені еңбектеніп қол жеткізгенде ғана ыстық болатынын ұғындырған.

Отбасы денсаулығы – отбасы мүшелерінің амандығы бірінші кезектегі мәселе. Қазақта: «*Жарлының байлығы – денінің саулығы*» – деген мақал, сонымен қатар: «*Денсаулық – зор байлық*» – деген мақалдар жиі қолданылады. Денің сау болмаса ештеңенің маңызы болмайтыны анық. Бірінші мақалдағы негізгі ой-адам үшін денсаулықтан асқан құнды дүние жоқ екенін білдіре отырып, қанша бай болсаң да денсаулығың жоқ болса, сол байлықтан еш пайда жоқ екені айтылады. Денсаулығың күту мақсатында, ата-бабаларымыз күнделікті тұтынған тамақтарына да аса мән берген. Әбдуәли Қайдар атамыз өзінің «Қазақтар ана тілі әлемінде» атты, этнолингвистикалық сөздігінде: «Ет пен сүттің мол, әрі негізгі қорек ретінде қолданылуының басты себебін, халқымыздың ерте заманнан келе жатқан көшпелілік болмысымен, мал шаруашылығы-негізгі тіршілік көзі болуымен байланысты», деп түсініктеме берген екен (Қайдар, 2009: 371).

Халқымыздың негізгі тағамы – ет пен сүт өнімдері болған. Еттің де, сүттің де ағзаға тигізер әсері мол және де дәруменге бай екені белгілі. Ата-бабаларымыз түрлі аурулардың алдын алуда да жылқы сүтін дұрыс пайдалана білген. Мүмкін, сол себепті де арғы ата-бабамыздың шымыр, алып тұлғалы болғаны жеген тағам құрамына да байланысты болса керек. Қазірде, ет пен сүтті жиі пайдаланатын елміз. Алайда, заман ағымына сәйкес пайда болған түрлі улы тағамдарды да пайдаланудан кемде емеспіз. Әсіресе, балалардың көп тұтынатыны анық. Қазір көшеден дайын тағам тұтыну сәнге айналған, өкінішке орай сол жеңіл желпі дайындалған астың пайдасынан зияны көп екенін біле тұра тұтынамыз. Отбасы денсаулығының маңыздылығын ұмытпай, отбасында дұрыс тамақтануды әдетке айналдырғанымыз жөн.

Сыйластық – адам баласының бір-біріне деген ыстық ықыласының көрінісі. Отбасының толыққанды бақытқа кенелуі – ол отбасы мүшелерінің бір-біріне деген сыйластығы. Бұл сөздің астары терең, мән-мағынаға толы десек қателеспес едік. Себебі, сыйластық – дегеніміз адамдардың өз бойындағы тәкәппарлықты, өзімшілдікті, менмендік қасиеттерін аластатып, басқа адамдарды сол қалпында бағалауы және құрметтеуі болып табылады. Сыйластық бар

жерде отбасының шайқалуы мүмкін емес. Отбасы мүшелерінің бір-бірінің көңіліне қарап, «сіз, біз» десіп өмір сүруі, сол шаңырақтың шаттыққа толып, берекесі артуына көмегін тигізері анық. «*Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса төбедегі келеді*» – демекші, тату-тәтті, сыйласып өмір сүрген кезе ғана отбасы үшін алынбас қамал да болмайды және басқа ортада сол отбасының мерейі жоғары болады. Отбасында сыйластық орнау үшін сол отбасында ата-ананың абыройы жоғары болуы керек.

А.С. Макаренконың пайымдауынша, «Абырой – дегеніміз: балалар көзімен көріп тұрған, жасы үлкен кісінің күдіксіз қасиетті күші және құндылығы», екен (Макаренко, 2009). Яғни, ата-ана өз баласы алдында салмақтылығымен, адамгершілігімен, еңбекқорлығымен, мәдениеттілік және кішіпейілдік қасиеттерімен абыройлы бола алады. Балалар үшін ата-анасының абыройы басқа адамдар арасындағы ата-анасының беделімен өлшенеді десекте артық айтпас едік.

Қонақжайлылық мәселесі – қазақ қандай халық дегенде, бірден қонақжайлылығымыз еске түседі. Әдетте, қандай қонақ келседе құрақ ұшып қарсы алатынымыз бар. Жолай соққан мейман болсын, арнайы келген мейман болсын бөліп-жармай, дастарханға барын салып күту қанымызға сіңген қасиет. Соынмен қатар, келген қонақтың да қадамына қарай түрлі болжамдар айтылатын. Мысалы: қонақ келген отбасында бір жақсылық бола қалса, соны: «*Құтты қонақ келсе, қой егіз табады*» – деу арқылы, қонақтың келген қадамын жақсылықпен байланыстырып отырған. Әрине, бұл біздің халқымызда сонау ата-бабамыздан келе жатқан асыл қасиет болып табылады.

Қонақ кез-келген үйге түспейтін болған, үйі таза, ұл-қызы бар адамның үйіне түсетін болған. Қазақтың әр үйінде «қонақтың ырыздығы» бар деген ұғым қалыптасқан (Кенжеахметұлы, 1994:80).

Қазақ отбасында, қонақ күту дәстүріне үйретудің де қажеті жоқ, себебі әр отбасында қонаққа деген ілтипат пен құрметті жас ұрпақ қай заманды алмасақ та көріп өсуде. Халқымыз қай қонақтың түрі болмасын, өз қонағына өте жайлы болған. Бейтаныс адамдардың алыстан ат терлетіп барар жерлеріне жете алмай, жолай кез келген шаңыраққа тоқтап сол үйдің құтты қонағына айналуы біз үшін таныс жағдай. Біраз жылдар бұрын, келген қонақтың кім екенін білу маңызды болмаған, ең бастысы келген адамды кері қайтармай, бар жақсысын салып қонақ ету

мақсат еді. Алайда, қазіргі заманда қонақ күту дәстүріміз кішкене өзгеріске ұшырағаны анық. Оның себебі, адамдардың ниетінің, ойының өзгеруі болып табылады. Кез келген бейтаныс адамды қонақ етіп қарсы алудан қорқатын заман. Осыған қарамастан, халқымыздың қонақ-жайлылық қасиеті әр шаңырақта сақталған деуге болады.

Қорытынды

«Не ексең, соны орасың!» – деп ата-бабаларымыз бекер айтпаса керек, ананың сүтімен, әкенің тәлімімен дарыған қасиет баланың алдағы өмірінің бағыт-бағдары болатыны анық. Сондықтан да, отбасындағы ата-ананың бір-біріне деген сыйластығы, құрметі жоғары бо-

луы керек. Баланың басты ұстазы-ата-анасы болып табылады. Бала дүниеге келгеннен кейін күнделікті көретіні ата-анасының іс-әрекеті, бір-біріне деген қарым-қатынасы, сол себепті де, бала үшін өміріндегі ең басты еліктейтін адамдары ата-анасы болатыны анық. Отбасында ер бала әкеге қарап, ал қыз бала анасына қарап бой түзейді. Ата-ана әрбір іс-әрекетіне, айтқан сөзіне аса мән беруі керек. Отбасында көрген құрметті бала ертең айналасындағы адамдарға, сонымен қатар, өзі отбасын құрғанда көрсетері анық.

Қорыта келе, *отбасы құндылығы* – ұлттық құндылықтарға негізделген, отбасы мүшелерін тәртіп пен тәрбиеге жетелейтін, отбасының атадан балаға беріліп келе жатқан ұстанымдары мен ережелері.

Әдебиеттер

- Арғынбаев Х.А. Қазақстан отбасы және неке: тарих ғылым. докторы, автореф. дисс. – Алма-Ата, 1975. – 130 б.
- Назарбаев Н.Ә. Қазақстан-2030. – Алматы: Білім, 1998. – 90 б.
- Исаева Г. Шаңырақ шаттығы. – А., 1997.
- С.Садырбайұлы. Қазақ халқының мақалдары мен мәтелдері. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 230 б.
- Мұхтар Әуезов. Абай жолы роман-эпопеясы. 1-ші кітап. – Алматы: Жазуш, 2004. – 365 б.
- Шағырбаева М.Д. Қазақ қыздарының тәрбиесі туралы педагогикалық ойлардың даму тарихы және тенденциялары: дисс. ... пед.ғыл.канд. – Алматы, 2010.
- Нишанбаева С.З. Педагогикалық жоғары оқу орындары студенттерінің отбасы-адамгершілік құндылықтарын қалыптастыру: философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2019. – 192б.
- Құнанбаев А. Қ. Қара сөз. Алматы: Көшпенділер, 2007. – 160 б.
- Бағашар Қ. Исламдағы бала тәрбиесі. – Алматы: Көкжиек-Б, 2011. – 228 б.
- Пірәлиев С.Ж., Қасымбеков М.Б., Жампеисова Қ.К. және т.б. Мәңгілік ел: оқулық. Абай атындағы ҚазҰПУ. – Алматы: Ұлағат, 2015. – 336 б.
- Педагогический энциклопедический словарь / гл. ред. Б.М. Бим-Бад. – М.: Большая рос. энцикл., 2002. – 528 с.
- Аймауытов Ж. Тәрбиеге жетекші // Бала тәрбиесі. – 2008. – № 47. – 38–43-б.
- Кайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік) Адам. – Алматы: Дайк-Пресс, 2009. – 784 б.
- Макаренко А.С. Человек должен быть счастливым. – М.: Карпуз, 2009.
- Кенжеахметұлы С. Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары: көпшілік оқырман қауымға арналған. – Алматы: Ана тілі, 1994. – 80 б.

References

- Aimaulytov Zh. (2008). Tərbiege zhetekshi /Bala tərbiəsi [Leading education] № 47. 38–43p. (In Kazakh)
- Argynbaev Kh.A. (1975). Kazakhstan /otbasy zhane neke, tarih gylym. doktory, avtoref. diss [Family and marriage] Alma-Ata, 130p. (In Kazakh)
- Auezov, M. (2004). Abai joly roman-epopeyasy. Zhazushy [The Path of Abai] 365p. (in Kazakh)
- Bagashar K. (2011). Islamdagy bala tərbiəsi. «Kökzhiek-B» baspasy [Upbringing of the children in Islam] Almaty: 228 p. (In Kazakh)
- Bim – Bad B.M. (2002). Pedagogicheski ensiklopedicheski slovar /gl. red. M.: Bolshaya ros. ensikl. [Pedagogical encyclopedic dictionary] 528 p. (in Russian)
- Isaeva G. (1997). Shanyrak shattygy [Family happiness]. (In Kazakh)
- Kaidar, A. (2009) Kazaktar ana tili aleminde / etnolingvistikalik sozdik. Dayk Press. [Kazakhs in the world of the native tongue]. Almaty: 784 p.
- Kenzheahmetuly S. (1994). Kazaktyn salt-dasturleri men adet-guryptary, kopshilik okyrman kauymga arналган. Ana tili [Kazakh customs and traditions] Almaty: 80 p. (In Kazakh)

- Kunanbayev A.K. (2007). Kara soz, Koshpendiler [Words of edification] Almaty: 160 p. (In Kazakh)
- Makarenko A.S. (2009). Chelovek dolzhen byt' schastlivym. «Karapuz» [A person must be happy]. (in Russian)
- Nazarbaev N.A. (1998). Kazakhstan-2030 [Kazakhstan-2030] Almaty, 90p. (In Kazakh)
- Nishanbaeva S.Z. (2019). Pedagogikalyk zhogary oku oryndary studentterinin otbasy-adamgershilik kundylyktaryn kalyptastyru / filosofiya doktory (PhD) darezhesin alu ushin daiyndalghan dissertaciya [Formation of moral values of the family among students of pedagogical universities] Almaty: 192p. (In Kazakh)
- Piraliev, S. Zh., Kasymbekova, M.B., Zhampeisova, K.K. and others.(2015). Mangilik el / Book [Eternal country] Almaty: 336 p. (in Kazakh)
- Sadyrbaiuly S. (2012). Kazak halkynyn makaldary men matelderi. Kazak universiteti [Kazakh proverbs and sayings] Almaty, 230 p. (In Kazakh)
- Shagyrbayeva M.D. (2010). Kazak kyzdarynyn tərbiyesi turaly pedagogikalyk oilardyn damu tarihy zhane tendenciylary: diss. ped.gyl.kand [History and trends of the development of pedagogical thought about the upbringing of a girl] Almaty. (In Kazakh)